

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸਲੋਕ : ਰੂਪਾਕਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ*

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸ਼ਬਦ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਵਡ-ਆਕਾਰੀ ਅਤੇ ਮੁੱਲਵਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵਕਾਲੀ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ, ਬਾਣੀ ਰਚੇਤਿਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਕੱਤ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਕੇ ਇਸ ਅਜ਼ੀਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਸਮੁੱਚੇ ਬਾਣੀ ਰਚਨਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮੂਲ ਸੁਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਨਾਲ ਹੀ ਕੁਰੀਤੀਮੁਕਤ, ਸੁਦ੍ਰਿੜ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰ ਵੀ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ‘ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ’ ਅਥਵਾ ‘ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ’ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨ ਜੁਗਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ । ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਭਿੰਨ ਸਨਾਤਨੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਸਦਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ । ਇਹਨਾਂ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਲੋਕ ਅਤਿਅਧਿਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤੇ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

ਸਲੋਕ ਦੀ ਮੂਲ ਰਚਨਾ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਸੂਲ ਇਸ ਦਾ ਲਘੂ-ਆਕਾਰ ਹੈ । ਇਸ ਲਘੂ-ਆਕਾਰੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਪਰੰਤੂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਭਿਵਿਅੰਜਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਦੋ-ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਬੰਧੇਜੀ ਆਕਾਰ ਦੀ ਸੀਮਾਂ¹ ਵਿਚ ਬੱਝਿਆ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵਿਸ਼ੇਗਤ ਅਸੀਮਤਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਸਲੋਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸੁਖੈਨਤਾ ਨਾਲ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਆਪਣੇ ਮੁਢਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇੱਕ ਖੁਦ-ਮੁਖਤਿਆਰ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਇਹ ਹੋਰਨਾਂ ਕਾਵਿ-ਵਿਧਾਵਾਂ ਨਾਲ ਆ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਨ ਚਰਿੱਤਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

ਸਲੋਕ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਕਾਰ ਹੈ । ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਛੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਇੱਕ ਸੰਤ ਕਵੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਰੂਹਾਨੀ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਇਸ ਮਹੱਤਵਸ਼ਾਲੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦੀ ਅਤਿ ਅਧਿਕ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਤਕਰੀਬਨ 1700 ਸਲੋਕ ਸੰਕਲਿਤ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਬਾਣੀ-ਰੂਪਾਕਾਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਅਧਿਕ ਹਨ । ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰੂਪਗਤ ਵਿਲੱਖਣਤਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਸਲੋਕ ਰੂਪਾਕਾਰ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਅਨਿਵਾਰੀ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਲੋਕ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁਖ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਕਾਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ ‘ਗੁਰਛੰਦ ਦਿਵਾਕਰ’ ਵਿਚ ਸਲੋਕ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਮਨਅੰਕਿਤ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਹੈ :

* ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਫੈਲੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਸਕੂਲ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।

ਉਸਤਤਿ ਦਾ ਨਾਮ ਸਲੋਕ ਹੈ, ਯਸ ਦੇ ਛੰਦ ਨੂੰ ਸਲੋਕ ਆਖੀਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਕਾਵਯ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਪਦ ਕਾਵਯ ਲਈ “ਸਲੋਕ” ਪਦ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ “ਸਲੋਕ” ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਅਨੰਤ ਛੰਦ ਆਏ ਹਨ ।²

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਲੋਕ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਕਾਰ ਦਾ ਸੁਯੋਗਤਾ ਸਹਿਤ ਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ । ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵਿਛੁੰਨੇ ਹੋਏ ਨਹੀਂ ਸਨ । ਲੌਕਿਕ ਅਤੇ ਪਾਰਲੌਕਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਦੀਰਘ ਅਤੇ ਲਘੂ-ਆਕਾਰ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਸੁਨਿਯੋਜਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ । ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲਘੂ-ਆਕਾਰੀ ਸਲੋਕ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਕਾਰ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ਭਾਵ-ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਅਤਿ ਅਧਿਕ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਬਣਿਆ । ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚਲੇ ਸਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਾਵਿ-ਤੁਕ ਜਾਂ ਕਾਵਿ-ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ । ਜਿਸ ਵਿਚ ਇੱਕ ਹੀ ਭਾਵ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੋਵੇ । ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਬਾਣੀਕਾਰ ਆਪਣਾ ਮਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸ ਮਤ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਤਦ ਤੱਕ ਸਲੋਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਕਿਤਨੀਆਂ ਹੀ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਬਣ ਜਾਵੇ । ਇਸੇ ਲਈ ਇੱਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 26 ਤੁਕਾਂ ਤੱਕ ਦੇ ਸਲੋਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ।³ ਬਾਣੀ ਅੰਤਰਨਿਹਿਤ ਸਲੋਕ ਭਾਵੇਂ ਸਨਾਤਨੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਸਰੂਪ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਛੰਦ-ਰੂਪ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ । ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਲੋਕ ਇੱਕ ਪੰਕਤੀ, ਦੋ ਪੰਕਤੀਆਂ, ਤਿੰਨ ਪੰਕਤੀਆਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਰਚਿਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਮਾਤ੍ਰਾ, ਤੁਕਾਂ, ਲਘੂ, ਗੁਰੂ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਆਦਿ ਤੋਂ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਭਿੰਨ ਛੰਦਾਂ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਿਯਮ ਦੀ ਕੱਟੜਤਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਵਿਕਾਰਿਆ।⁴ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਥਮ ਉਦੇਸ਼ ਭਾਵ-ਸੰਚਾਰ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁਖਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਸ਼ਾਸਤਰਬੱਧ ਕਾਵਿ ਸਰੂਪ ਵਾਲੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਅਤੇ ਕਠੋਰਤਾ ਦੀ ਕੱਟੜਤਾ ਨਾਲ ਪਾਲਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸਲੋਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਘੂ-ਆਕਾਰੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਕਾਰਗਤ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦਾ ਭੰਜਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਕੋਈ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪਤਾ ਪਰੰਤੂ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਸਹਿਤ ਅਭਿਵਿਅੰਜਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਉਂ ਲਘੂ-ਆਕਾਰੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੁੰਦਿਆ ਹੋਇਆ ਵੀ ਸਲੋਕ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਹੋਰਨਾਂ ਕਾਵਿ-ਵੰਨਗੀਆ ਨਾਲ ਸੰਮਲਿਤ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਵੇਕਲਾ ਪਸਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਾਣੀਕਾਰਾ ਨੇ ਸਲੋਕ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਅਦੁੱਤੀ ਕਾਵਿ-ਕੋਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਨਿਵੇਕਲਾ ਚਰਿੱਤਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਤੀਖਣ, ਅਦੁੱਤੀ ਸੰਪਾਦਨ ਕਲਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਤਹਿਤ ਹੋਈ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਸਲੋਕ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਜਿਗਿਆਸਾ ਨਵਿਰਤੀ ਨਾਲ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਜਿਗਿਆਸੂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਕੋਲ ਕੋਈ ਜਿਗਿਆਸਾ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਿਗਿਆਸਾ ਦਾ ਨਿਵਾਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਰਹਿੰਦੀ। ਸਲੋਕ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਕਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਅਨੁਰੂਪ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮਿਆਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਿਤ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਚੋਖੀ ਮਾਤਰਾ ਹੋ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਹੋਰ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਲੋਕ ਵੀ ਚੋਖੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅੰਜਤ ਕਰਦੇ ਵਡੇਰੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਨਾ ਨਿਸ਼ਚੈ ਹੀ ਕਠਿਨ ਕਾਰਜ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਦੁੱਤੀ ਸੰਪਾਦਨ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਇਸ ਬਿਖਮ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਸੰਮਲਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਵਾਰ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਾਰ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਰੂਪ ਪਉੜੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿਰਜਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਵੇਲੇ ਜੋ ਸਲੋਕ ਪੂਰਵਵਰਤੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਖ ਕੇ ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਈ ਹੋਰ ਸਲੋਕ ਵੀ ਜੋੜ ਕੇ ਵਾਰ ਨੂੰ ਪਉੜੀ-ਬੰਧ ਦੀ ਥਾਂ ਸਲੋਕ-ਪਉੜੀ ਬੰਧ ਵਾਲਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।⁵ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਾਰ ਦਾ ਰੂਪਗਤ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਜੋ ਕਿ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਰਚਿਤ ਬਾਣੀ ਹੈ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਮਲਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਜਿਹੜਾ ਸਲੋਕ ਅੰਕਿਤ ਹੈ ਉਹ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ-ਭਾਵ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਦ ਕਿ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਉਹੀ ਵਿਸ਼ਾ ਡੀਕੋਡ ਹੋ ਕੇ ਵਿਸਥਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਕਨੀਕ ਰਾਹੀਂ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰੂਪਗਤ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਥਿਤੀ, ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ, ਛੰਤਾਂ ਆਦਿਕ ਨਾਲ ਵੀ ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਮਲਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਿਹੜੇ ਸਲੋਕ ਬਚ ਗਏ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ‘ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ’ ਸਿਰਲੇਖ ਤਹਿਤ ਰਾਗ-ਮੁਕਤ ਬਾਣੀਆਂ ਵਾਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਗ ਵਿਚ ‘ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ’ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ‘ਸਲੋਕ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ’, ਕਬੀਰ, ਫ਼ਰੀਦ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਦੁੱਤੀ ਸੰਪਾਦਨ ਜੁਗਤ ਰਾਹੀਂ ਵਡੇਰੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚੱਜਤਾ ਨਾਲ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਦੋ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਰਾਗਬੱਧ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਲੋਕ ਗੌਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਦਕਿ ਰਾਗ ਮੁਕਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਉਂਦਿਆਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁਖਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਗ ਬੱਧ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ, ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ, ਸੁਖਮਨੀ, ਥਿਤੀ, ਛੰਤਾਂ ਆਦਿਕ ਨਾਲ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਸਲੋਕ ਕਿਸੇ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਪ੍ਰਮੁਖਤਾ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਮਲਿਤ

ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਥੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਗੌਣ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪਉੜੀਆਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮਾਂਕ ਤਾਂ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਲੜੀਵਾਰਤਾ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੈ । ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਸਮੁੱਚੇ ਸਲੋਕ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਨਾ ਆ ਕੇ ਹਰੇਕ ਪਉੜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਟੁੱਟਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ । ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਪੂਰਵਲੇ ਸਲੋਕ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੁੜਦਾ ਸਗੋਂ ਉਹ ਸੁਤੰਤਰ ਰਹਿ ਕੇ ਦੁਬਾਰਾ ਇੱਕ ਅੰਕ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਅਰਥਾਤ ਪਉੜੀ ਦੀ ਅੰਕ ਸੰਖਿਆ ਤਾਂ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅੰਕ ਸੰਖਿਆ ਹਰੇਕ ਪਉੜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਵਾਰ ਜਾਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸਲੋਕ ਆਏ ਹਨ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ/ ਕਾਵਿ ਪਦਿਆਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਗਿਣਤੀ ਤਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਅੰਕ-ਸੰਖਿਆ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਾਗ ਬੱਧ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਗੌਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਪ੍ਰਮੁਖਤਾ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਾਣੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਅਪਵਾਦ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਰਚਿਤ ‘ਥਿਤੀ’ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ 17 ਪਉੜੀਆਂ ਤੇ 17 ਸਲੋਕ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਲੋਕ ਪਉੜੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਹੀ ਆਏ ਹਨ । ਅੰਤ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਅੰਕ-ਸੰਖਿਆ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਅੰਕ-ਸੰਖਿਆ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਾਗਬੱਧ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਗੌਣ ਰੂਪ ਵਾਲੀ ਹੀ ਹੈ ।

ਰਾਗਬੱਧ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਸਲੋਕ ਰਾਗਮੁਕਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਗੌਣਮੁਖਤਾ ਪ੍ਰਮੁਖਤਾ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਰਾਗਮੁਕਤ ਬਾਣੀ ਵਾਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸਲੋਕ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁਖਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਇਥੇ ਸਲੋਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਸਲੋਕ ਅੰਕ-ਸੰਖਿਆ ਸਪੱਸ਼ਟ ਭਾਂਤ ਅੰਕਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ‘ਸਲੋਕ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ’, ‘ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ’, ਭਗਤ ਕਬੀਰ, ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਸਲੋਕ ਅੰਕ-ਸੰਖਿਆ ਸਪੱਸ਼ਟ ਭਾਂਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ । ਇਸ ਨਾਲ ਅੰਤ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਅੰਕ-ਸੰਖਿਆ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰੂਪਗਤ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨੁਕਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਲੋਕ ਰਚਨਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਸਲੋਕ ਰੂਪਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸਦੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਮੂਲ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕੁਝ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ । ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਸਲੋਕ ਕੁਝ ਰੂਪਗਤ ਵਿਲੱਖਣਤਾਵਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰੂਪਗਤ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਦੀ ਥਾਂ ਭਾਵ-ਪੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ । ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸਲੋਕ ਰਚਨਾਕਾਰ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ-ਬਿੰਦੂ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਭਾਵੀਕਰਣ ਲਈ ਤੁਕ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਭਾਵ-ਸੰਚਾਰ ਸੁਦ੍ਰਿਤਤਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤਦ ਤੱਕ ਸਲੋਕ ਦੀ ਰਚਨਾ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਿਰੰਤਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਦਰਅਸਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਭਾਵ-ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਉਹ ਸਾਰੇ ਕਾਵਿ

ਅਤੇ ਛੰਦ-ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਖੁੱਲ੍ਹਦਿਲੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਲੋਕ ਮਾਨਸ ਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਵਿਚ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਸਨ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਬੱਧ ਕਾਵਿ ਸਰੂਪ ਵਾਲੀ ਬੰਦਸ਼ ਨੂੰ ਅਣਡਿੱਠ ਕਰਦਿਆਂ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਤੁਕਾਂ, ਗਿਣਤੀ-ਮਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਵਰਤੀ ਹੋਈ ਹੈ।⁶ ਭਾਵੇਂ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵ-ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਪਰ ਮਹਿਜ਼ ਕਾਵਿਕਤਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਕਾਵਿਕ ਘੇਰਿਆਂ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਰਹਿ ਕੇ ਬਾਣੀ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰ ਭਾਵ-ਸੰਚਾਰਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਰੂਪਾਕਾਰਕ ਪਾਬੰਦੀ ਦੀ ਨਿਸਬਤ ਭਾਵ-ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਲੋਕ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ-ਤੁਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਖੇਪਤਾ ਪੂਰਵਕ ਭਾਵ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਕ ਤੁਕੇ ਸਲੋਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 26 ਤੁਕਾਂ ਤੱਕ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਇਸ ਤੱਥ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਾਣੀਕਾਰ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਸਲੋਕ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਰਮ ਮਨੋਰਥ ਸਪੱਸ਼ਟ, ਸੁਦ੍ਰਿੜ ਭਾਵ-ਸੰਚਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਉਹ ਪੂਰਨਭਾਂਤ ਸਫਲ ਵੀ ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰੂਪਾਕਾਰਕ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਤਨਾਉ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਸਲੋਕ ਰਚਨਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪਰਮ ਮਨੋਰਥ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨਮੁਖਤਾ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਗੁਰਮੁਖਤਾ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਲਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਹ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਦੋ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਸਲੋਕ ਦੇ ਪਾਠ-ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਤਨਾਉ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। “ਤਨਾਉ ਰਾਹੀਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਦਵੰਦ-ਪ੍ਰਬੰਧ, ਵਰਗੇਵੇਂ-ਵਖਰੇਵੇਂ, ਵਕਤਾ-ਸਰੋਤਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਰੋਧੀ-ਜੁੱਟਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਰੂਪ ਧਾਰਦੀ ਹੈ।”⁷ ਇਸ ਤਨਾਉ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਅੰਤ ਤੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਿਮਨਅੰਕਿਤ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਤਨਾਉ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਹੈ:

ਜੇ ਸਉ ਚੰਦਾ ਉਗਵਹਿ ਸੂਰਜ ਚੜਹਿ ਹਜਾਰ ॥

ਏਤੇ ਚਾਨਣ ਹੋਦਿਆ ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਘੋਰ ਅੰਧਾਰ ॥⁸

ਉਪਰੋਕਤ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਅਤਿਕਥਨੀ ਜੁਗਤ ਰਾਹੀਂ ਦੋ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਕ ਧਿਰ ਅਥਾਹ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ ਚੰਦ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸੂਰਜ ਨੂਰ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਧਿਰ ਪਦਾਰਥਕ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੇ ਨਵੀਨ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਸਿਰਜ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ‘ਏਤੇ ਚਾਨਣ ਹੋਦਿਆ’ ਸ਼ਬਦ ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਜਾਂ ਡਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਇਤਨੇ ਚਾਨਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅੰਧਕਾਰ ਦਾ ਖਤਰਾ ਵੀ ਦਰਪੇਸ਼ ਹੈ। ਇਹ ਹਨੇਰਾ ਦੂਸਰੀ ਧਿਰ ਅਰਥਾਤ ਗੁਰੂ ਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨ / ਰੌਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਵਿਚ ਦੋ ਵਿਰੋਧ-ਜੁੱਟ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਜੋ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਨਾਉ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਅਧਿਆਤਮਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੀ ਅਤਿਅੰਤ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਥੀਮ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਇਕ ਪਛਾਨਣਯੋਗ ਇਕਾਈ ਹੈ । ਸਲੋਕ ਬਾਣੀਕਾਰ ਇਕ ਥੀਮ ਲੈ ਕੇ ਉਸਦੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਨਿਮਨਅੰਕਿਤ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕਤਾ ਦੀ ਅਟੱਲ ਸੱਚਾਈ (ਲਟਮਿਓਟਣ ਠਰੁਟਹ) ਦੇ ਥੀਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਹਵਾਲੇ ਲਏ ਗਏ ਹਨ :

ਸਹੰਸਰ ਦਾਨ ਦੇ ਇਦ੍ਰੁ ਰੋਆਇਆ ॥ ਪਰਸ ਰਾਮੁ ਰੋਵੈ ਘਰਿ ਆਇਆ ॥
 ਅਜੈ ਰੋਵੈ ਭੀਖਿਆ ਖਾਇ ॥ ਐਸੀ ਦਰਗਹ ਮਿਲੈ ਸਜਾਇ ॥
 ਰੋਵੈ ਰਾਮੁ ਨਿਕਾਲਾ ਭਇਆ ॥ ਸੀਤਾ ਲਖਮਣੁ ਵਿਛੁੜਿ ਗਇਆ ॥
 ਰੋਵੈ ਦਹਸਿਰੁ ਲੰਕ ਗਵਾਏ ॥ ਜਿਨਿ ਸੀਤਾ ਆਦੀ ਡਉਰੁ ਵਾਇ ॥
 ਰੋਵਹਿ ਪਾਡਵਭਏ ਮਜੂਰ ॥ ਜਿਨ ਕੈ ਸੁਆਮੀ ਰਹਤ ਹਦੂਰਿ ॥
 ਰੋਵੈ ਜਨਮੇਜਾ ਖੁਇ ਗਇਆ ॥ ਏਕੀ ਕਾਰਣਿ ਪਾਪੀ ਭਇਆ ॥
 ਰੋਵਹਿ ਸੇਖ ਮਸਾਇਕ ਪੀਰ ॥ ਅੰਤਿ ਕਾਲਿ ਮਤੁ ਲਾਗੈ ਭੀੜ ॥
 ਰੋਵਹਿ ਰਾਜੇ ਕੰਨ ਪੜਾਇ ॥ ਘਰਿ ਘਰਿ ਮਾਗਹਿ ਭੀਖਿਆ ਜਾਇ ॥
 ਰੋਵਹਿ ਕਿਰਪਨ ਸੰਚਹਿ ਧਨੁ ਜਾਇ ॥ ਪੰਡਿਤ ਰੋਵਹਿ ਗਿਆਨ ਗਵਾਇ ॥
 ਬਾਲੀ ਰੋਵੈ ਨਾਹਿ ਭਤਾਰੁ ॥ ਨਾਨਕ ਦੁਖੀਆ ਸਭੁ ਸੰਸਾਰੁ ॥⁹

ਇਸ ਸਲੋਕ ਰਾਹੀਂ ਸੰਸਾਰਿਕ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ । ਭਾਵੇਂ ਸਲੋਕ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਕਈ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰ ਬਦਲਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁਖੀ ਹੋਣ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਥੀਮ ਹਰੇਕ ਤੁਕ ਵਿਚ ਵਿਆਪਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਲੋਕ ਦੀ ਰੂਪ-ਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕੋ ਵਿਚਾਰ, ਸਥਿਤੀ, ਘਟਨਾ, ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅੰਜਤ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈਣ ਦੀ ਨਿਸਬਤ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸੁਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਰਨ ਸਦਕਾ ਹੀ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਥੀਮ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਵਿਆਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਕਾਵਿ-ਵੰਨਗੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਅਭਿਵਿਅੰਜਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ । ਸਲੋਕ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਕਾਰ ਲੌਕਿਕ, ਪਾਰਲੌਕਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿੰਨੀ ਸਰਲਤਾ ਨਾਲ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਉਸਤਤਿ ਸੰਬੰਧੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਦੀ ਉਪੇਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਸੰਬੰਧੀ¹⁰ ਆਦਿ ਬਹੁਭਾਂਤੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ । ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਥੀਮਕ ਇਕਾਗਰਤਾ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਭਾਵ-ਸੰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣਾ ਵੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰੂਪਕਾਰਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ । ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸਲੋਕ ਰਚਨਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਸੱਚ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣਾ ਸੀ । ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਭਾਵ-ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਜੁਕਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਮਨੋਰਥ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ :

ਸਰਵਰ ਹੰਸ ਧੁਰੇ ਹੀ ਮੇਲਾ ਖਸਮੈ ਏਵੈ ਭਾਣਾ ॥
 ਸਰਵਰ ਅੰਦਰਿ ਹੀਰਾ ਮੋਤੀ ਸੇ ਹੰਸਾ ਕਾ ਖਾਣਾ ॥
 ਬਗੁਲਾ ਕਾਗੁ ਨ ਰਹਈ ਸਰਵਰਿ ਜੇ ਹੋਵੈ ਅਤਿ ਸਿਆਣਾ ॥
 ਓਨਾ ਰਿਜਕ ਨ ਪਇਓ ਓਥੈ ਓਨਾ ਹੋਰੇ ਖਾਣਾ ॥
 ਸਚਿ ਕਮਾਣੈ ਸਚੇ ਪਾਈਐ ਕੂੜੈ ਕੂੜਾ ਮਾਣਾ ॥
 ਨਾਨਕ ਤਿਨ ਕੋ ਸਤਿਗੁਰੁ ਮਿਲਿਆ ਜਿਨਾ ਧੁਰੇ ਪੈਯਾ ਪਰਵਾਣਾ ॥¹¹

ਅਸਲ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸਲੋਕ ਰਚਨਾਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਜੁੱਟਾਂ ਵਿਚ ਤਨਾਉ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਲੋਕ ਰਚੇਤੇ ਭਾਸ਼ਣੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹਿੱਤਕਾਰੀ ਪੱਖ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅੰਜਤ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਮਨੁੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਉਸ ਦੇ ਹਿੱਤਕਾਰੀ ਪੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਿਆਂ ਸਲੋਕ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਸੁਰ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਸਲੋਕ ਦਾ ਸੁੱਧ ਸੰਵਾਦ ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਣੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਭਾਸ਼ਣੀ ਸੁਰ ਇਸ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ ਉਪਦੇਸ਼ ਸਲੋਕ ਦਾ ਸੰਚਾਲਕੀ ਨੁਕਤਾ ਹੈ । ਅਧਿਆਤਮਕ ਉਪਦੇਸ਼ ਸਲੋਕ ਦਾ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਲੱਛਣ ਹੈ ।¹² ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਬਣਤਰੀ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਸਲੋਕ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰੂਪਗਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਾ ਇਕ ਅਹਿਮ ਪੱਖ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬਾਦੀ ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ । ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਸਲੋਕ ਵੀ ਅੰਕਿਤ ਹਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਕਿਸੇ ਸਲੋਕ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇਣਾ ਹੈ । ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਅੰਕਿਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਰਚਿਤ ਟਿੱਪਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਰੱਖਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸੰਬਾਦੀ ਸੁਰ ਪਹਿਚਾਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ :

ਫਰੀਦਾ ਕਾਲੀ ਜਿਨੀ ਨ ਰਾਵਿਆ ਧਉਲੀ ਰਾਵੈ ਕੋਇ ॥
 ਕਰ ਸਾਂਈ ਸਿਉ ਪਿਰਹੜੀ ਰੰਗੁ ਨਵੇਲਾ ਹੋਇ ॥¹³

ਇਸ ਸਲੋਕ ਨਾਲ ਸੰਬਾਦ ਰਚਾਉਂਦਾ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਰਚਿਤ ਸਲੋਕ ਨਿਮਨਅੰਕਿਤ ਹੈ :

ਮ:3

ਫਰੀਦਾ ਕਾਲੀ ਧਉਲੀ ਸਾਹਿਬੁ ਸਦਾ ਹੈ ਜੇ ਕੋ ਚਿਤਿ ਕਰੇ ॥
 ਆਪਣਾ ਲਾਇਆ ਪਿਰਮੁ ਨ ਲਗਈ ਜੇ ਲੋਚੈ ਸਭੁ ਕੋਇ ॥
 ਏਹੁ ਪਿਰਮੁ ਪਿਆਲਾ ਖਸਮ ਕਾ ਜੇ ਭਾਵੈ ਤੈ ਦੇਇ ॥¹⁴

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਵ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਹਿੱਤ ਰਚੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸੰਬਾਦੀ ਸੁਰ ਦਾ ਆ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ । ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਅੰਕਿਤ ਵਿਭਿੰਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਲੋਕ ਇਸੇ ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ । ਇਥੇ ਧਿਆਨਦੇਣਯੋਗ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪੱਖੋਂ ਵਿਰੋਧਭਾਸੀ ਸੁਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਹ ਸਲੋਕ ਭਾਵ-ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਅਥਵਾ ਟਿੱਪਣੀ ਵਜੋਂ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ । ਇਹ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਲੋਕ ਨਾਲ ਸੰਬਾਦ ਰਚਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਭਾਵ-ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰੂਪਗਤ ਮਹੱਤਵਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਅਹਿਮ ਨੁਕਤਾ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗੀਤਕ ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਰਾਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ । ਸਲੋਕ ਨਾ ਤਾਂ ਉਚਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅਧੀਨ । ਰਾਗੀਜਨ ਸਲੋਕ ਨੂੰ ਅੱਧਾ ਕੁ ਉਚਾਰਨ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਅੱਧਾ ਕੁ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਗਾਇਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਮਿਸ਼੍ਰਿਤ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ।¹⁵ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਸਮੁੱਚੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਲੋਕ ਉਪਰ ਕਿਸੇ ਰਾਗ ਦਾ ਨਾਂ ਅੰਕਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਉਂਝ ਸਲੋਕ ਰਾਗ-ਬੱਧ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਰਾਗ-ਮੁਕਤ ਬਾਣੀ ਦੋਵਾਂ ਨਾਲ ਆਏ ਹਨ । ਰਾਗਬੱਧ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਏ ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਿਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਉਹ ਆਏ ਹਨ ਲਈ ਨਿਰਧਾਰਤ ਰਾਗ ਨਾਲ ਗਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਰਾਗ-ਮੁਕਤ ਬਾਣੀ ਤਹਿਤ ਆਏ ਸਲੋਕ ਵੀ ਸੁਖੈਨਤਾ ਨਾਲ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਰਾਗ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗੀਤਕ ਸਰੋਦੀ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰਤਾ ਹੈ । ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ, ਭਗਤ ਕਬੀਰ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚਲੇ ਪ੍ਰਗੀਤਕ ਸਰੋਦੀ ਤੱਤਾਂ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸੌਖੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਲੋਕ ਰਾਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਾ ਆਉਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪ੍ਰਗੀਤਕਤਾ, ਸੰਗੀਤਕਤਾ ਦੇ ਗੁਣ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ ।

ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਕਾਰ ਰੂਪਗਤ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ । ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਦੀ ਥਾਂ ਭਾਵ ਪੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ, ਥੀਮ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ, ਸੰਬਾਦੀ ਸੁਰ, ਤਨਾਉ ਦੀ ਸਥਿਤੀ, ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਬਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗੀਤਕਤਾ ਆਦਿਕ ਇਸ ਦੀਆਂ ਰੂਪਗਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਅਹਿਮ ਨੁਕਤੇ ਹਨ । ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਲੋਕ ਰਚਨਾਕਾਰ ਇਸ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆ ਕੇ ਭਾਵ-ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਨੂੰ ਅਧਿਕ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਸਲੋਕ ਰਚੇਤੇ ਅਕਾਰਗਤ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦਾ ਭੰਜਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰਨਾਂ ਕਾਵਿ ਵਿਧਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਮਿਲਿਤ ਕਰਕੇ ਨਿਵੇਕਲਾ ਚਰਿੱਤਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਆਪਣੀ ਅਦੁੱਤੀ ਕਾਵਿ ਕੌਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਇਸ ਲਘੂ ਅਕਾਰੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਅਤਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਕਾਰ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਸਲੋਕ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦਾ ਹਾਸਿਲ ਹੈ ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸਲੋਕ ਇਸਦਾ ਅਪਵਾਦ ਹਨ ।
2. ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, **ਗੁਰੂ ਫੰਦ ਦਿਵਾਕਰ**, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਮਿਤੀਹੀਨ, ਪੰਨਾ 59
3. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, **ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ)**, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2002, ਪੰਨਾ 164
4. ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਲ ਕੌਰ, **ਸ਼ਬਦ ਸੰਚਾਰ**, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2003 ਪੰਨਾ 74
5. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, **ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ ਦੂਜਾ)**, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2002, ਪੰਨਾ 475

6. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ, *ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ ਮਹਲਾ 1 : ਸਰੂਪ ਤੇ ਸੰਦਰਭ*, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਖੇ ਸਲਾਨਾ ਸੈਮੀਨਾਰ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ, ਪੰਨਾ 1
7. ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਹੀ, *ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ : ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ*, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2003, ਪੰਨਾ 66
8. *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*, ਪੰਨਾ 463
9. *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*, ਪੰਨਾ 953-54
10. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ)*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2002, ਪੰਨਾ 165
11. *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*, ਪੰਨਾ 956
12. ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਹੀ, *ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ : ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ*, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2003, ਪੰਨਾ 66
13. *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*, ਪੰਨਾ 1378
14. *ਉਹੀ*, ਪੰਨਾ 1378
15. ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ, *ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ : ਰਚਨਾ-ਰੂਪ*, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, 1989, ਪੰਨਾ 158